

ДОСЛІДЖЕННЯ

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА

The Encyclopedia Herald of
Ukraine

2023. Vol. 15

DOI: 10.37068/evu.15.8

Article history:

received 16/11/2023

accepted 19/12/2023

published 20/12/2023

Citation: Avramenko, A. (2023). On exploring the Zaporozhian Sich's kurins: origins of names, their timeline, and historical topography (encyclopedic aspects). *The Encyclopedia Herald of Ukraine*, 15, 87-94. <http://doi.org/10.37068/evu.15.8>

© 2023 Author

This is an Open Access article, distributed under the terms of the Creative Commons Attribution licence, which permits unrestricted re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

ISSN 2706-9990 (print)
ISSN 2707-000X (online)

Досвід дослідження походження назв, хронології створення та історичної топографії куренів Запорозької Січі (енциклопедичні аспекти)

Анатолій Авраменко

Наукове товариство імені Шевченка

ORCID: 0000-0003-2538-7195

e-mail: shron2011a@gmail.com

Резюме

Розвідку присвячено проблемі рівня надійності інформації в енциклопедичних виданнях. Автор, досліджуючи назви куренів Запорозької Січі (про них він нещодавно опублікував монографію, й ця стаття є певною рефлексією на неї), показує, як на сторінки енциклопедій, підручників та іншої літератури, призначеної для широкого кола читачів, часто потрапляють з наукових джерел відомості, що вже були спростовані й вважаються нині необґрунтованими, некоректними, неправдивими, такими, що спотворюють чимало фактів історії України. У цій студії на прикладі аналізу окремих історичних фактів, пов'язаних із Запорозькою Січчю, а саме найменуваннями її куренів, автор демонструє, яку інформацію замість міфічної варто було б представити в довідковій та навчальній літературі й поширювати в суспільстві.

Ключові слова

Енциклопедичний довідник, українці в Китаї, Зелений Клин, Манджурія, архіви.

On exploring the Zaporozhian Sich's kurins: origins of names, their timeline, and historical topography (encyclopedic aspects)

Anatoly Avramenko

Shevchenko Scientific Society

ORCID: 0000-0003-2538-7195

e-mail: shron2011a@gmail.com

Abstract

The study is dedicated to the issue of information reliability in encyclopedias. The author, who recently published a monograph on the names of the Zaporozhian Sich's kurins [military units of Army of Zaporozhia] (this article serves as a reflection on it), illustrates how information from scientific sources, already disproven and considered unfounded, incorrect, and distorting numerous historical facts of Ukraine, often finds its way into the pages of encyclopedias, textbooks, and other literature intended for a broad readership. Using the analysis of specific historical facts related to the Zaporozhian Sich, particularly the names of its settlements, author demonstrates the kind of information that should replace mythical content in reference and educational literature, disseminating more accurate knowledge in society.

Keywords

Origin of names, kurins, Zaporozhian Sich, encyclopedias, textbooks.

У 2023 р., під час російсько-української війни, в Москві надруковано дослідження, присвячене проблемі походження назв куренів Запорозької Січі та подальшій рецепції цих назв на Кубані, де вони ввійшли до історико-культурної спадщини регіону (Авраменко, 2023). Монографія вийшла під грифом Наукового товариства імені Шевченка (автор – дійсний член НТШ) з анотацією українською мовою. У сучасних умовах російської дійсності це сенсація, оскільки нинішньою “нормою” РФ не лише офіційної пропаганди є замовчування або фальшування української історії, розпалювання ненависті до України та її народу. Написання книги було завершено в грудні 2021 р., однак лише цього року видавництво “Директ-Медиа” її надрукувало й продає в електронному та паперовому варіантах. Спроби автора видати монографію на Кубані були безрезультатними – подібну тематику нині вважають у РФ небезпечною.

Автор намагався розібратися в неймовірно складному питанні походження назв куренів Запорозької Січі. Попередні дослідники, зокрема Д. Бантиш-Каменський, А. Скальковський, Д. Яворницький, М. Слабченко, О. Рябінін-Скляревський, В. Голобуцький та інші, зазвичай обмежувалися деякими міркуваннями на двох-трьох сторінках¹, оскільки бракувало переконливих, достовірних джерел. Усе ґрунтувалося на припущеннях: назви могли походити від окремих населених пунктів, прізвиськ отаманів чи інших видатних козаків тощо. Кубанські краєзнавці поширюють фантастичні версії, що не витримують критики, однак їх охоче підтримує місцева адміністрація, яка нібито дбає про збереження історико-культурної спадщини, а насправді спотворює її. Молодь Краснодарського краю виховують на історичних міфах.

¹Лише лінгвіст О. Стрижак написав розлогу, ґрунтовну статтю (2001; 2002).

Автор монографії поставив перед собою завдання знайти всі можливі варіанти походження назв куренів від населених пунктів або обґрунтувати інші версії, використовуючи етимологічні та інші словники, енциклопедії. Пошуки серед різноманітних списків населених пунктів, реєстрів, картографічних джерел дозволили вибрати найбільш вірогідні варіанти, на підставі чого була створена таблиця, а згодом картосхема. Деякі фрагменти дослідження у вигляді статей було надруковано в українських наукових збірниках (Авраменко, 2018; Авраменко, 2021).

Як виявилось, цілкови́та більшість (81,6%) назв куренів походять від населених пунктів. Винятки складають Донський (який під час існування Січі не називали Дінським), Мишастовський, Незамаєвський, Пластуновський, Платнірівський, Поповичівський, Титарівський. Жодна назва не мала стосунку до імені видатної людини – така традиція не була притаманна запорожцям.

Географічне розташування населених пунктів, від яких, вірогідно, походять назви куренів, головним чином співпадає з ареалами формування українського козацтва – від середньої частини Дністра та верхів'їв Південного Бугу через території Канівського та Черкаського староств до басейнів річок Десна і Сейм. Саме там населення з ентузіазмом підтримало повстання під проводом Богдана Хмельницького, бо стійким було його намагання відстояти свободу від тиску магнатів і шляхти, а місцеві мешканці мали великий досвід прикордонної збройної боротьби.

Відомий український історик М. Кордуба писав: “Дуже часто, при недостатці інших даних, вже сама назва оселі дає підставу до хронології осельництва, до бодай приблизного означення часу повстання даної оселі” (Кордуба, 1924, с. 7). Проте аналогічним чином географія назв виявлених населених пунктів допомагає розв'язувати проблему хронології створення куренів. Зокрема, Уманський курінь не міг з'явитися раніше, ніж було засноване місто Умань (вперше згадується у 1615 р.). Окремі назви зафіксовано досить далеко від районів формування козацтва – на сході Волині (Джереловський), в Галичині (Брюховецький), на прикордонних російських територіях (Кореневський і Дядьковський), де тимчасово могли перебувати українці. Звісно, що мешканцям Галичини набагато ближче було ховатися від магнатського чи шляхетського свавілля в Карпатах, ніж тікати до запорожців, однак саме пересування біженців на значні відстані спричинили великі повстання, найбільше з яких спалахнуло 1648 р. і швидко перетворилося на соціальну революцію.

Спроби з'ясувати назви куренів до середини XVII ст. були марними, тому інформація про найстаріші курені, що нібито існували від кінця XVI ст., нині сприймається як вигадка. Дослідження підтвердило думку Д. Яворницького, що з самого початку було 38 куренів, а постулат М. Слабченка про поступове збільшення кількості куренів виявився недостовірним (як і майже всі занадто сміливі твердження дослідника щодо Запорозжя). За даними історика В. Щербака, М. Слабченко нарахував наприкінці XVI ст. 7 січових куренів (1995, с. 69; 1998, с. 51; 2000, с. 57; 2011, с. 6; Бачинська, Чухліб, Щербак, 2015, с. 38). Ця інформація набула поширення, і вже без посилання на джерело Г. Шпитальов та В. Панашенко в енциклопедичних статтях стверджують, що наприкінці XVI ст. було 7 куренів (Шпитальов, 2006, с. 331; Шпитальов, 2008, с. 524; Панашенко, 2008, с. 520). Такої думки дотримуються А. Гурбик (1993, с. 159; 2009, с. 197), М. Тараненко (2013, с. 115) та інші. Автор аналізованого дослідження вважає, що думка М. Слабченка була необґрунтованою, хибною. Очевидно, настала потреба переглянути занадто високу оцінку наукового доробку академіка М. Слабченка.

На думку М. Костомарова, в останні роки гетьманства Б. Хмельницького влада полковників та сотників ставала деспотичнішою, і незадоволені козаки тікали в Запорозжя, “туда укривались и те посполитые, которые не хотели спокойно сносить свое унижение и видеть возвышение козаков; от этого в Запорожье возникло тогда соперничество с городовым козачеством, как называли они Гетманщину” (1863, с. 43–44). Січовики деякий час визнавали владу гетьмана, але чекали моменту, коли можна буде перетворити Січ на центр усього Війська Запорозького, щоб гетьмана там обирали, і він був під контролем.

З іншого боку, є підстави вважати, що Б. Хмельницький не був зацікавлений в існуванні Січі як осередку свавілля – він будував козацьку державу “Військо Запорозьке”, де посада гетьмана – її лідера – мала бути спадковою, тому спробу повстання у Січі козаків у лютому 1650 р. було придушено, і там деякий час залишався гетьманський гарнізон. Із часом виснажлива війна примусила Хмельницького збирати всі сили проти ворога, і він не міг приділяти увагу тому, що в Січі знову концентруються анархічно налаштовані козаки.

У монографії обґрунтовано гіпотезу про радикальну реформу наприкінці 1655 р. (не пізніше весни 1656 р.), унаслідок якої козаки утворили в Січі 38 куренів, що являли собою окремі чоловічі військові братства. Курені об’єднувалися в 4 пирії (чи перії), які використовували як орієнтири при створенні табору, шиківанні під час походу чи битви.

Внутрішня структура Війська Запорозького Низового на той час цілком відрізнялася від гетьманського Війська Запорозького. Якщо держава Б. Хмельницького мала полково-сотенну структуру, очолювану гетьманом, то в Січі полків не було, кошового отамана щорічно обирали (а могли і вбити!), як і всю старшину; Січ була федерацією куренів. В енциклопедіях треба враховувати, що термін “курінь” зазнав певної еволюції та мав у різні часи неоднакові значення.

Автор монографії дійшов висновку, що територію, у той час контрольовану Січчю, не можна позначити навіть з умовними кордонами. В атласах, на довідкових та начальних історичних картах територію Запорозжя відображено зазвичай неправильно. Найбільш реалістичною є оригінальна картографічна реконструкція в атласі “Terra Ucrainica” (Вортман, Гордієнко, Майоров, 2018 с. 124–125), де всупереч поширеним стереотипам Січ розташована за межами державної території гетьманського Війська Запорозького в Дикому полі, яке постійно ніхто не контролював. Така версія повністю відповідає карті Г. Саніна (Санін, 1987, с. 67), на якій основні райони зосередження татарських військ протягом 1655–1657 рр. були уздовж Чорної сакми, майже до Чигирини, а Січ була далеко в тилу кримських татар і ногайців. У таких обставинах Б. Хмельницькому було вкрай складно впливати на січовиків.

Згідно з В. Грибовським, до кінця XVIII ст. “Причерноморская степь <...> это – негосударственное пространство, пространство мужских союзов, впрочем – неразрывно связанное с внутренней жизнью всех этих государств, поскольку мужские сообщества создавались и пополнялись их подданными” (2018, с. 146). Тому, всупереч поширеним уявленням, Січ у XVII ст. не мала окремої державної території та розподілу на територіальні паланки – адміністративні одиниці. Тобто відповідні статті в енциклопедіях та довідкових виданнях потребують перегляду.

Порівнюючи списки куренів різних років, можна помітити, що кожного разу першим згадують інший курінь. Здається, що списки складали безсистемно, хаотично. Однак насправді система була: аналіз відомого тексту С. Мишецького дав змогу виявити,

що першим згадували курінь, до якого того року належав кошовий отаман. Далі перелік куренів відповідав топографічному порядку розташування куреня на січовому майдані. Всі курені, як засвідчує малюнок О. Рігельмана, були побудовані в одну лінію – паралельно периметру валу, що огинав майдан. В Єкатеринодарській фортеці курені так само були побудовані з урахуванням периметру валу в одну лінію, але в Січі вал мав вигляд кола (радіше еліпса), а в Єкатеринодарі – квадрата. Знайти рішення складної проблеми топографічного розташування куренів допомогли справи Краснодарського крайового архіву та спроба реконструкції, яку виконав краєзнавець В. Соловійов. Виявилося, що загальновідома й представлена в енциклопедіях та шкільних підручниках (наприклад, Українське козацтво, 2006, с. 410, 644; Власов, 2016, с. 172, 220; Власов, с. 230; Хлібовська, Наумчук, Крижановська, с. 185) реконструкція вигляду Нової Січі (де бачимо концентричне планування) архітектора В. Ленченка хибна й потребує суттєвого уточнення.

В. Ленченко здійснив ґрунтовний аналіз рукописних планів Запорозької Січі XVIII ст. (1971, 2004), але помилився в обчисленнях площі січового майдану (бл. 9 га), а також Єкатеринодарської фортеці. Він не звернув уваги на деякі особливості картографічних джерел того часу і вирішив, що масштаб на планах завжди показує сажені в дюймах. Використання методу встановлення чисельного масштабу за даними лінійного, який докладно викладено Т. Мельніковою (1958, с. 48–51), дає зовсім інший результат (бл. 1,1 га).

В. Ленченко дуже критично ставиться до плану Нової Січі, надрукованого А. Скальковським, але цей план – унікальне джерело, яке фіксує залишки 38 куренів. А. Скальковський не вдався в деталі, чому ці залишки топограф виявив не на майдані, а за його межами, чому вони розташовані, нагадуючи проміні (саме там на плані С. Мишецького бачимо надпис: “жилья запорожских козаков”). За В. Ленченком, Кошем можна називати тільки “зámok” (паланку), а “зовнішній кіш” Д. Яворницького він вважає торгово-ремісничим передмістям (відомим також як “форштадт”, “слобода” і “Гасан-Баша” (Ленченко, 2014, с. 166). Насправді “паланка” (де був розташований майдан) містила 38 куренів – невеликих споруд, які виконували роль представництв відповідних куренів; для решти козаків там місця не було. Можна припустити, що саме тому козаки всіх куренів розташували свої житлові споруди, як 38 “променів”, у “зовнішньому коші”, і тому Скальковський побачив залишки споруд за межами “паланки”. Але навіть там розміститися могли не всі козаки.

У монографії акцентовано також, що сталося із запорозькими куренями після ліквідації Січі у 1775 р., тобто яка була їхня доля на теренах Османської, Австрійської та Російської імперій. У книзі показано, як на підставі колишніх запорозьких куренів формувалися курені Війська Чорноморського, як останні перетворили на куренні поселення, що від 1842 р. офіційно йменували станицями, як відбувалося масове переселення українців на Кубань і як трагічно склалася доля станиць унаслідок радянських репресій (зокрема штучно організованого Голодомору 1932–1933 рр.), як влада свідомо й примусово змінювала етнічний склад населення, знищувала українську мову та її носіїв, спотворювала історичну пам'ять населення. Саме це уможливлює читачам – громадянам України – зрозуміти, як могло статися, що нащадки українців (і навіть чорноморських козаків!), які мешкають нині на Кубані, не усвідомлюють злочинності російської політики щодо України. З іншого боку, не риторичним постає питання: що було зроблено урядами незалежної України протягом трьох десятиліть для того, щоб підтримувати історичну пам'ять та національну свідомість українців східної діаспори?

Фактологічний матеріал та висновки книги дають змогу суттєво доповнити українські та кубанські енциклопедії, виправити численні помилки. Зокрема, це стосується назв куренів та історії населених пунктів Кубані, що походять від найменувань куренів Запорозької Січі. Навіть тлумачення терміна “курінь” потребує уточнення. Так само є необхідність у дослідженні своєрідної еволюції Січі – від місця збору козаків для організації походів (де утворювався тимчасовий рухомий військовий табір) до стаціонарного укріпленого поселення – центру військової території. Хай там як, а Січ ніколи не могла бути основою формування держави, якою було гетьманське Військо Запорозьке, оскільки Січ була місцем, де збиралися різні соціальні елементи, які свою особисту волю ставили понад усе.

У сучасній Україні домінує уявлення про Січ як демократичну республіку, однак там панувала охлократія – тиранія більшості, що спричиняла раптову й невинуватну зміну влади, де мінливі забаганки натовпу часто перемагали голос розуму. Водночас треба наголосити, що існування Січі було важливим чинником формування української нації, гартування її волелюбного духу та національної свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

- Авраменко, А. М. (2018). Зміни в географії населених пунктів Кубані, назви яких походять від запорозьких куренів (до проблеми збереження історико-культурної спадщини). *Записки НТШ*, 271, 624-640.
- Авраменко, А. М. (2021). До проблеми походження і трансформації назв куренів Запорозької Січі (Фрагмент книги, що готується до друку). *Донецький вісник НТШ*, 48, 5-21.
- Авраменко, А. М. (2023). *От куреней Запорожской Сечи к станциям и городам Кубани (проблемы происхождения названий, исторической географии, топографии и культурного наследия)*. Москва: Директ-Медиа.
- Бачинська, О. А., Чухліб, Т. В., Щербак, В. О. (2015). *Українське козацтво. Золоті сторінки історії*. Київ: Кристал Бук.
- Власов, В. С. (2016). *История Украины: учебник для 8-го класса общеобразовательных учебных заведений* (пер. с укр.). Киев: Литера ЛТД.
- Власов, В. С., Панарін, О. Є., Топольницька, Ю. А. (2021). *Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ: Літера ЛТД.
- Вортман, Д., Гордієнко, Я., Майоров, М. (2018). *Terra Ucrainica: Историчний атлас України і сусідніх земель: Від кімерійців до сьогодення*. Харків: КСД.
- Грибовский, В. В. (2018). *Социальная типология казачьих сообществ. В кн. Казачество в тюркском и славянском мирах* (с. 94-172). Казань: Институт археологии им. А. Х. Халикова.
- Гурбик, А. (1993). Правові відносини та судочинство в Запорозькій Січі. У зб. *Українське козацтво: Витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва* (вип. 1, с. 157-162). Київ: Інститут історії України НАН України.
- Гурбик, А. О. (2009). Політико-адміністративний устрій Запорозької Січі (XVI–XVIII ст.). У кн. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій (Ред.), *Історія державної служби в Україні* (т. 1, с. 173-208). Київ: Ніка-Центр.
- Кордуба, М. (1924). *Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне жерело*. Львів: НТШ.
- Костомаров, Н. И. (1863). Гетманство Выговского. В кн. Н. И. Костомаров. *Исторические монографии и исследования* (т. 2, с. 39-200). Санкт-Петербург: Изд. Д. Е. Кожанчикова.
- Ленченко, В. (2004). Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття. *Український археогра-*

- фічний щорічник*, 8-9, 157-189.
- Ленченко, В. О. (1971). Невідомий план Запорізької Січі. *Український історичний журнал*, 10, 106-113.
- Мельникова, Т. Н. (1958). *Библиотечная обработка географических карт. Определение численных масштабов*. Москва, Ленинград: БАН СССР.
- Панашенко, В. В. (2008). Курені запорозькі 16–18 ст. У кн. В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України* (т. 5, с. 520-520). Київ: Інститут історії України НАН України, Наукова думка.
- Санин, Г. А. (1987). *Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века*. Москва: Наука.
- Стрижак, О. С. (2001). До етногенезу та етномовної історії кубанців-чорноморців. *Український історичний журнал*, 1, 93-106.
- Стрижак, О. С. (2002). До етногенезу та етномовної історії кубанців-чорноморців [закінчення]. *Український історичний журнал*, 2, 37-50.
- Тараненко, М. Г. (2013). Запорозька Січ – зародок Української козацької держави. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право*, 3 (19), 112-122.
- Українське козацтво: Мала енциклопедія*. (2006). Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр.
- Хлібовська, Г., Наумчук, О., Крижановська, М. (2021). *Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти*. Тернопіль: Астон.
- Шпитальов Г. Г. (2006). Курінь. У кн. *Українське козацтво: Мала енциклопедія* (с. 331-331). Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр.
- Шпитальов, Г. Г. (2008). Курінь. У кн. В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України* (т. 5, с. 524-524). Київ: Інститут історії України НАН України, Наукова думка.
- Щербак, В. (1998). Базавлуцька Січ (1593–1638 рр.). У кн. *Козацькі січі (Нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.)* (с. 45-64). Київ: Інститут історії України НАН України.
- Щербак, В. О. (1995). Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. *Український історичний журнал*, 5, 66-71.
- Щербак, В. О. (2000). *Українське козацтво: Формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* Київ: КМ Academia.
- Щербак, В. О. (2011). Запорозька Січ на Базавлуці. *Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". Історичні науки*, 117, 4-10.

REFERENCES

- Avramenko, A. M. (2018). Zminy v heohrafiі naselenykh punktiv Kubani, nazvy yakykh pokhodiat vid zaporozkykh kureniv (do problemy zberezheniia istoriko-kulturnoi spadshchyny). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, 271, 624-640 [in Ukrainian].
- Avramenko, A. M. (2021). Do problemy pokhodzhennia i transformatsii nazv kureniv Zaporozkoi Sichi (Frahment knyhy, shcho hotuietsia do druku). *Donetskyi visnyk Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, 48, 5-21 [in Ukrainian].
- Avramenko, A. M. (2023). *Ot kureney Zaporozhskoy Sechi k staniitsam i gorodam Kubany (problemy proiskhozhdeniya nazvaniy, istoricheskoy geografii, topografii i kulturnogo naslediya)*. Moscow: Direct-Media [in Russian].
- Bachynska, O. A., Chukhlib, T. V., & Shcherbak, V. O. (2015). *Ukrainske kozatstvo. Zoloti storinky istorii*. Kyiv: Krystal Buk [in Ukrainian].
- Gribovskiy, V. V. (2018). Sotsialnaya tipologiya kazachikh obshchestv. In *Kazachestvo v tyurkskom i slavyanskom mirakh* (pp. 94-172). Kazan: A. Khalikov Institute of Archeology [in Russian].
- Hurbyk, A. (1993). Pravovi vidnosyny ta sudochynstvo v Zaporozkii Sichi. In *Ukrainske kozatstvo: Vytoky, evoliutsiia, spadshchyna: Materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii*,

- prysviachenoi 500-richchiu ukrainskoho kozatstva* (vol. 1, pp. 157-162). Kyiv: The NASU Institute of History of Ukraine [in Ukrainian].
- Hurbyk, A. O. (2009). Polityko-administratyvnyi ustroi Zaporozkoi Cichi (XVI–XVIII st.). In T. V. Motrenko, V. A. Smolii (Eds.), *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini* (vol. 1, pp. 173-208). Kyiv: Nika-Center [in Ukrainian].
- Khlibovska, H., Naumchuk, O., & Kryzhanovska, M. (2021). *Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 8 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity*. Ternopil: Aston [in Ukrainian].
- Korduba, M. (1924). *Zemlia svidkom mynuloho. Geografichni nazvy yak istorychne zherelo*. Lviv: Shevchenko Scientific Society [in Ukrainian].
- Kostomarov, N. I. (1863). *Getmanstvo Vygovskogo*. In N. I. Kostomarov. *Istoriicheskiye monografii i issledovaniya* (vol. 2, pp. 39-200). Sankt-Peterburg: D. E. Kozhanchikov Press [in Russian].
- Lenchenko, V. (2004). Rukopysni plany Zaporozkoi Sichi XVIII stolittia. *Ukrainskyi arkhheohrafichnyi shchorichnyk*, 8-9, 157-189 [in Ukrainian].
- Lenchenko, V. O. (1971). Nevidomyi plan Zaporizkoi Sichi. *Ukrainian Historical Journal*, 10, 106–113 [in Ukrainian].
- Melnikova, T. N. (1958). Bibliotechnaya obrabotka geograficheskikh kart. Opredeleniye besschetnykh masshtabov. Moscow, Leningrad: BAN USSR [in Russian].
- Panashenko, V. V. (2008). Kureni zaporozki 16–18 st. In V. A. Smolii (Ed.), *Encyclopedia of History of Ukraine* (vol. 5, pp. 520-520). Kyiv: The NASU Institute of History of Ukraine, Naukova dumka [in Ukrainian].
- Sanin, G. A. (1987). *Otnosheniya Rossii i Ukrainy s Krymskim khanstvom v seredine XVII veka*. Moscow: Nauka.
- Shcherbak, V. (1998). Bazavlutska Sich (1593–1638 rr.). In *Kozatski sichi (Narysy z istorii ukrainskoho kozatstva XVI–XIX st.)* (pp. 45-64). Kyiv: The NASU Institute of History of Ukraine [in Ukrainian].
- Shcherbak, V. O. (1995). Zaporozka Sich yak faktor konsolidatsii ukrainskoho kozatstva do seredyny XVII st. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 66-71 [in Ukrainian].
- Shcherbak, V. O. (2000). *Ukrainske kozatstvo: Formuvannia sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st.* Kyiv: KM Academia [in Ukrainian].
- Shcherbak, V. O. (2011). Zaporozka Sich na Bazavlutsi. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Kyievo-Mohylianska akademiia"*. *Istoriychni nauky*, 117, 4-10 [in Ukrainian].
- Shpytalov, H. H. (2006). Kurin. In *Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia* (pp. 331-331). Kyiv: Geneza; Zaporizhzhia: Premier [in Ukrainian].
- Shpytalov, H. H. (2008). Kurin. In V. A. Smolii (Ed.), *Encyclopedia of History of Ukraine* (vol. 5, pp. 524-524). Kyiv: The NASU Institute of History of Ukraine, Naukova dumka [in Ukrainian].
- Stryzhak, O. S. (2001). Do etnohenezu ta etnomovnoi istorii kubantsiv-chornomortsiv. *Ukrainian Historical Journal*, 1, 93-106 [in Ukrainian].
- Stryzhak, O. S. (2002). Do etnohenezu ta etnomovnoi istorii kubantsiv-chornomortsiv [zakinchennia]. *Ukrainian Historical Journal*, 2, 37-50 [in Ukrainian].
- Taranenko, M. H. (2013). Zaporozka Sich – zarodok Ukrainskoi kozatskoi derzhavy. *Visnyk NTUU "KPI". Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, 3 (19), 112-122 [in Ukrainian].
- Ukrainske kozatstvo: *Mala entsyklopediia*. (2006). Kyiv: Geneza; Zaporizhzhia: Premier [in Ukrainian].
- Vlasov, V. S. (2016). *Istoriya Ukrainy: uchebnyk dlya 8-go klasya obshcheobrazovatelnykh uchebnykh zavedeniy* (translated from Ukrainian). Kyiv: Litera LTD [in Russian].
- Vlasov, V. S., Panarin, O. Ye., & Topolnytska, Y. A. (2021). *Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 8 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity*. Kyiv: Litera LTD [in Ukrainian].
- Vortman, D., Hordiienko, Y., & Maiorov, M. (2018). *Terra Ucrainica: Istoriychnyi atlas Ukrainy i susidnykh zemel: Vid kimeriitsiv do sohodennia*. Kharkiv: KSD [in Ukrainian].